

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА І МИ УКРАЇНЦІ: диво першого кроку і сила ініціативи

Колективна монографія

Наукова редакція:
Юрій Бойчук, Марія Култаєва

Харків 2023

ЗМІСТ

Філософія григорія сквороди, і ми – українці <i>Юрій Бойчук, Марія Култаєва</i>	6
Частина перша	
Григорій Сковорода: запрошення до школи мислення	8
Розділ I. Біографія Г.С. Сковороди у творчій спадщині Л.В. Ушкалова <i>Богдашина О.М.</i>	9
Розділ II. Біблійна герменевтика Григорія Сковороди в площині наукової статистики Леоніда Ушкалова <i>Левченко Н.М.</i>	36
Розділ III. Археологічні матеріали XVIII ст. та перспектива їх використання у вивченні багатовимірної спадщини Г.С. Сковороди <i>Колода В.В.</i>	48
Розділ IV. Григорій Савич Сковорода та тип «сковородинівської людини» як форма духовного усамітнення від реалій імперської колоніальної дійсності <i>Сошніков А.О.</i>	64
Розділ V. Релігійно-філософське осмислення людини і світу в творчій спадщині Г.С. Сковороди <i>Газнюк Л.М., Бейлін М.В.</i>	81
Розділ VI. Григорій Сковорода і Йоганн Готліб Фіхте: освіта, самопізнання і наука у контекстах життєтворчості <i>Култаєва М.Д.</i>	91
Розділ VII. Skovorodinische tradition der pädagogischen anthropologie und impulse vom deutschen idealismus <i>Grigороva N, Panchenko L.</i>	118
Розділ VIII. Славетне ім'я Г.С. Сковороди в історії освіти Харківщини у 20-х рр. XX ст. <i>Степанець І.О., Руднік Д.Г., Хряпін Е.О.</i>	134
Розділ IX. Вшанування пам'яті Григорія Савича Сковороди в Україні <i>Гончарова О.С.</i>	142
Розділ X. Григорій Сковорода: вічне у сьогодні <i>Пономарьова Г.Ф.</i>	159

Розділ III
АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ XVIII СТ. ТА ПЕРСПЕКТИВА
ЇХ ВИКОРИСТАННЯ У ВИВЧЕННІ БАГАТОВИМІРНОЇ
СПАДЩИНИ Г. С. СКОВОРОДИ

Колода Володимир,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України,
завідувач навчально-науковою археологічною лабораторією
ХНПУ ім. Г. С.Сковороди

Вивчення багатовимірної спадщини вдатного українського і в цілому європейського вченого, літератора, педагога і філософа Г.С.Сковороди неможливе без урахування слобожанського середовища XVIII ст., в якому він жив і творив. Воно значною мірою відображено в історичних документах і творах, тогочасному мистецтві та етнографічному матеріалі, які поряд з тим мають і певні недоліки. Перш за все, привертає увагу той факт, що ця інформація позбавлена конкретики висвітлення повсякденного життя низових народних мас: житло та його інтер'єр, речі особистого, побутового та релігійного вжитку, елементи одягу, тобто – все те, що постійно супроводжувало життя козаків, міщан та посполитих [1, с. 91–93, 162]. Безумовно, вагомий внесок у вивчення не такого далекого минулого створює етнографія, особливо у фольклорній сфері та у вивченні традицій костюму. Однак, сподіватись на те, що на нашій території, по котрій прокотилося кілька війн, революцій, репресій та голодоморів, збереглися речі XVIII ст. не приходиться. В цьому аспекті ми маємо чималу лакуну. Значною мірою вона може бути заповнена матеріалом, здобутим під час археологічних розкопок. Надбання археологічних експедицій, останнім часом, значно поповнюють державний культурно-історичний фонд, збагачуючи нашу спадщину та примножуючи знання щодо важливого етапу історичного розвитку.

Але так було не завжди. Працюючи в наукових архівах зі звітами та іншою польовою документацією археологічних експедицій початку XX ст. та радянських часів я звернув увагу на певні обставини. Документація дослідників кінця XIX – початку XX ст. зовсім не згадувала артефакти XVII – XIX ст., хоча подальші вивчення культурних шарів на тих самих пам'ятках переконливо свідчили про наявність таких. Можливо, вчені

сприймали їх як звичасвий етнографічний матеріал, зосереджуючись на вивченні більш давніх епох. Та й рівень методики польових досліджень того часу був достатньо низький: часто без креслень, частіше – замальовки предметів аніж фото (і до того ж – без масштабу), відмічається загальна мала інформативність наукової документації.

У польових звітах науковців радянських часів зустрічалися фрази на кшталт того, що стародавні культурні напластування були перекриті сміттевим шаром козацьких часів завбільшки 30–80 см, котрі «проходилися» без належної фіксації або взагалі зносилися як непотріб. Це, в решті решт, призвело до свідомої і значної втрати, яку важко зараз досягнути, і, в кінці кінців, викривлення історії, тому що пам'ятки археології відносяться до категорії не відновлювальних пам'яток.

Положення стало різко змінюватися з набуттям Україною незалежності. Для розбудови молодой держави було потрібне не тільки ідеологічне, але й культурно-історичне підґрунтя. По-перше, культурним шаром козацьких часів, а на Слобожанщині вони датуються здебільшого серединою XVII – XVIII ст., стали приділяти особливу увагу, ретельно фіксуючи все що можна. По-друге, в українській історичній науці з'явився новий напрямок дослідження – археологія доби козацтва, який дуже швидко набрав обертів. В цих дослідженнях приймала участь і Середньовічна експедиція нашого вузу, основою якої є студенти історичного факультету: кілька років дослідження стародавнього поселення у Верхньому Салтові у 1996–1998 та 2004 рр. [18, с. 1–5; 19, с. 1–8; 20, с. 1–15; 23, с. 16–29], вивчення гончарного горна у м. Валки [25], а також знахідки окремих матеріалів нового часу на городищі Мохнач та в його околицях дали цікаві матеріали, що лягли в основу цієї роботи. Вони неодноразово експонувалися на виставках різних рівнів, стали основою низки наукових робіт та доповідей на наукових конференціях. Слід відзначити, що головну роль у виявленні та вивченні саме козацької тематики в археології нашого краю зіграла Слобідська археологічна служба, колишній керівник якої І.В. Голубева запропонувала періодизацію досліджень археологічних пам'яток козацького часу на Харківщині [2], а згодом і захистила поки єдину на сьогодні дисертацію на підставі аналізу археологічного матеріалу нового часу Центральної Слобожанщини [9]. На жаль цей напрямок наукових археологічних досліджень на Харківщині зараз практично не розвивається.

Втім, ці дослідження дали можливість по-новому (в порівнянні з історико-етнографічними дослідженнями [1, с. 162–175]) глянути

на повсякденне життя, його особливості, динаміку та мультикультурність населення нашого краю, перш за все – Харківщини, яка була центральною частиною, ядром Слобожанщини, в часи життя Г. С. Сковороди, що в той чи інший спосіб не могло не позначитись на його творчості.

Ментальність населення Слобожанщини XVIII ст. обумовлювалася як природно-географічним чинником, так і геополітичним. Перший з них пов'язаний з господарськими можливостями прикордоння степу і лісостепу: переважно рівнинний ландшафт, значна ступінь зволоженості, помірний клімат та висока родючість ґрунтів, наявність природної та мінеральної сировини, що давало можливість ведення різногалузевого сільського господарства, ремесел та промислів, а також будівництва. Все це, разом з незначною кількістю населення, приваблювало сюди переселенців, котрі заповнювали значний за площею майже вільний життєвий простір. Але необхідно враховувати і геополітичні обставини заселення Слобожанщини, які вплинули на створення певного характеру її мешканців: хазайновитість, сміливість, ініціативність, вміння використовувати взаємини із владою на свою користь, відчуття незалежності та самовідповідальності; а також на широкі міжнародні військово-політичні, економічні та культурні зв'язки.

При аналізі формування характеру, ментальності та мультикультурності слобідського населення XVIII ст. слід враховувати геополітичні обставини заселення Слобожанщини та її положення на тогочасній мапі Східної Європи. *Перш за все*, привертає увагу 2 основних напрямки заселення цієї території, що відрізнялися метою, способом та соціальним наповненням.

Заселення, що йшло із півночі, було одним з напрямків державної політики Московії. Воно мало на меті не тільки захист кордонів, але й опанування значної території заселеної здебільшого українцями та створення військово-економічних умов для подальшого розширення цієї держави. Тому у якості переселенців тут виступали служили люди (здебільшого – військові), котрих сюди відправляли примусом. Від того їх більша частина вважала своє перебування тут тимчасовим і поверталася додому. А ті, що лишалися тут, намагалися впроваджувати батьківські культурні традиції і соціальну організацію, що відбивали рівень розвитку як периферії європейської так і периферії азійських цивілізацій. Діяли вони, зазвичай, за підтримки Білгородського воєводи та під захистом оборонних ліній: Білгородської (1635–1646 рр. побудови) та Ізюмської (1680 р.) [12] – рис. 1. Остання згодом була доповнено Торською (1684 р.) [11, с. 26–42]; а в часи Г. С. Сковороди – Українською (1731–1735 рр., хоча роботи на ній спорадично

продовжувалися до 1742 р.) – [13; 28, с. 7–17]. Саме на території між Белгородською та Ізюмською оборонними лініями, збудованими на московський кшталт, але заселеною за кількісної переваги українським населенням і були сформовані слобідські полки (рис. 2). Саме їх традиції, побут, культурний фон і формували ментальність слобожанського населення часів Г. С. Сковороди.

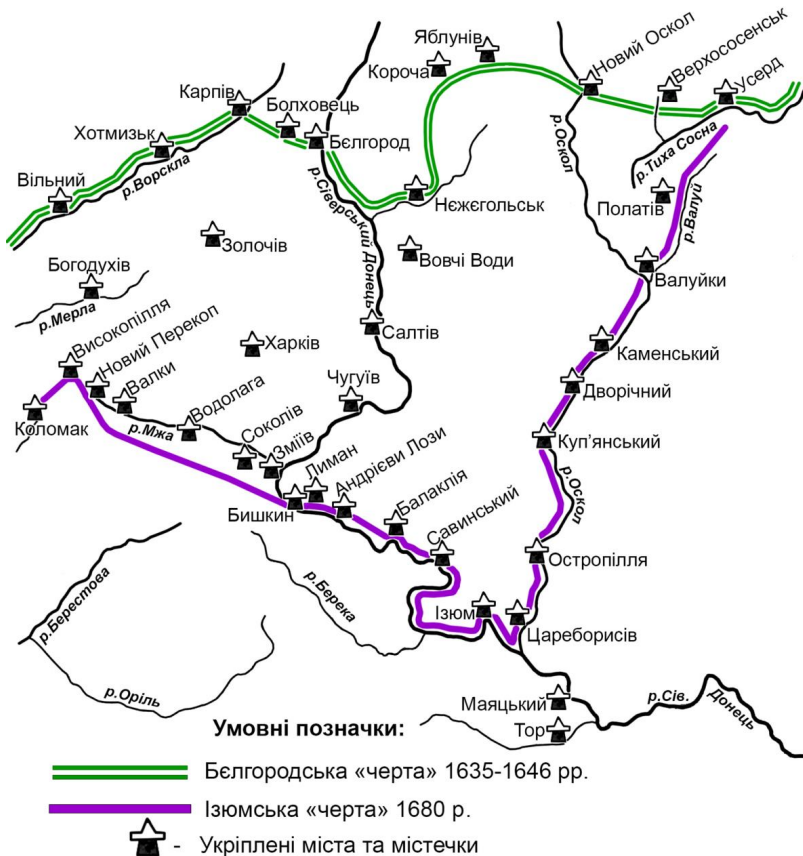
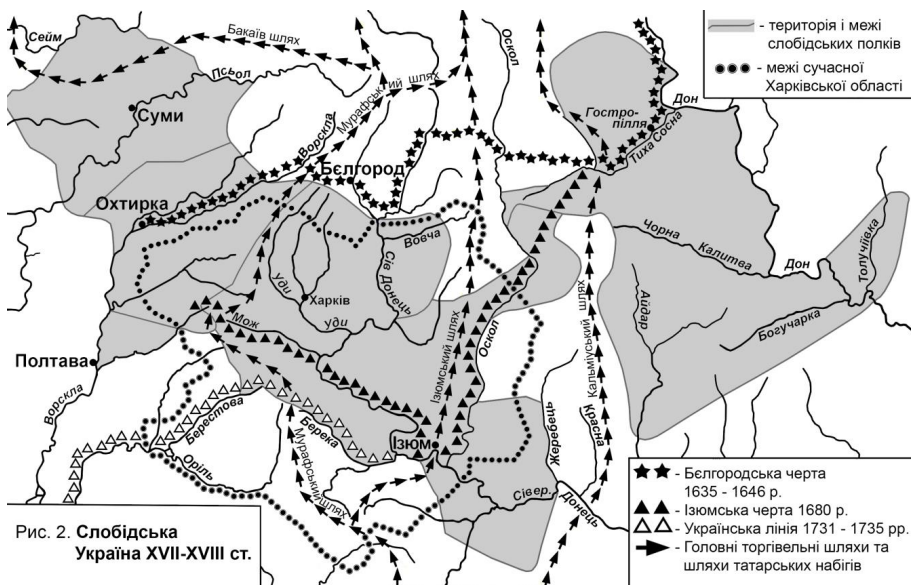

Рис. 1. Белгородська та Ізюмська оборонні лінії XVII ст.

Українське заселення йшло з Подніпров'я та Правобережжя із власної ініціативи та самоорганізовано, в ньому брали участь, насамперед, селяни, козаки, ремісники. Їх метою було піти від війни на вільні землі та організувати нове життя за використання певних соціальних та фінансових пільг. Вони переселялись сюди цілими родинами, селами, із скарбом та домашньою худобою, інколи навіть із будівельним матеріалом: тобто – «всерйоз

та назавжди». Про відправну точку їх переселення до нашого краю свідчать дані топоніміки, тому що інколи вони переносили на нове місце й назву свого колишнього (відправного) населеного пункту. На Львівщині і на Харківщині відомі міста із назвою Золочів. На Черкащині відома Вільшана, а на Харківщині їх – три. Лебедин відомий як на Черкащині, так і на Сумщині. Населені пункти з назвою Тростянець відомі в Галичині, на Волині, Вінничині, Полтавщині та Сумщині [26, с. 43].

Вони везли із собою західноєвропейські, турецькі і китайські товари [1, с. 166–167]; а також несли певні культурні традиції Правобережної України, котрі окрім суто українських, мали і риси народів Прибалтики та Центральної Європи. Потім до них додалися волохи та серби з Південно-східної Європи, згодом – калмики, яких на кінець XVIII ст. було ≈ 1000 (головним чином навколо Чугуєва), а також, у незначній кількості, цигане, юдеї, вірмені [1, с. 38–39]. Це заклало основу мультикультурності як тогочасної, так і сучасної Слобожанщини.

По-друге, значний вплив на життя, економічний та культурний розвиток накладало південне сусідство із Військом Запорізьким та Кримським Ханством і татарами Причорномор'я [27, с. 34–80]. Останнє сусідство несло загрозу своїми набігами, але й дозволяло торгувати у кримських на причорноморських містах, брати участь у торгівлі сіллю (чумакування) та іншими товарами

через Чорне море. Стосунки слобожан із неслов'янським (здебільшого, кочовим) Півднем були багатовимірними – від «ворогів» до союзників і компаньйонів [26, с. 24]. Завдяки цьому в слобожанське середовище проникали віяння культури тюркомовних народів Сходу. Цьому сприяли розгалужені торгівельні шляхи – Мурафський, Ізюмський, Кальміуський – що йшли з півдня, перетинаючи Слобожанщину (див. рис. 2).

Яскравим доказом цього різноманіття, а також значних торгівельно-економічних зв'язків є грошовий обіг, де представлені монети практично всіх навколишніх країн: Швеції, Прибалтики, Польщі, Кримського ханства та Московської держави / Росії [3; 7, с. 31; 9, с. 12].

У зв'язку з тим, що довгий час серед українського населення Слобожанщини зберігалась можливість переходу з одного стану до іншого, такі групи слобідського населення як козаки, міщани та посполиті XVII – початку XVIII ст. практично не відрізнялися у своїх статках, можливостях, потребах, звичаях та в побуті [1, с. 162]. Археологічні дослідження нашої експедиції показують високий рівень життя і побуту слобожанського населення практично від початку заселення території.

Почнемо з облаштування домогосподарства. За даними досліджень у Верхньому Салтові, площа подвір'я одного господаря становила близько 15 соток, на якій були розташовані: житло, господарська будівля, погріб-льох, хлів та кілька ям господарсько-побутового призначення [22] – рис. 3. Житла були невеликі за внутрішню житлову площу (10–20 м²), різних конструкцій. З початку заселення простежується дві домобудівні традиції. Московська традиція втілювалася в житла-землянки, без сходинок, з вертикальними стінками котловану, котрі обшивалися дошками (рис. 4: 1, 2). В українській традиції хата була «двокімнатною» (житлове приміщення та сіни), практично наземною (з невеликим заглибленням нижче лінії промерзання у ґрунт), більш складною за конструкцією, в котрій використовувалися більш складні опорні дерев'яні конструкції (рис. 4: 3, 4) [4, с. 71–74; 7, с. 28; 8, с. 3]. У XVIII ст. український тип домобудування став домінуючим, що доводять наші дослідження (див. вище звіти В. В. Колоди). Житлові приміщення лишалися дещо заглиблені, зі сходами та лавами вздовж стін (рис. 4: 5). Центральне місце займала невелика за площею піч, яка в кожному будинку оздоблена кахлями (рис. 5). Всі вони були багато орнаментовані рослинним, геометричним орнаментом або несли на собі сюжетні зображення [14; 16, с. 56–57, рис. 1: 9, 10; 17, с. 89, рис. 1: 5–7].

Неодноразово зустрічалися і уламки непрозорого віконного скла. За писемними та етнографічними даними українські села та домобудування позитивно вирізнялося від російськомовних поселень, не зважаючи на сусідство в межах однієї природно-географічної та етноісторичної зони [1, с. 167, 169].

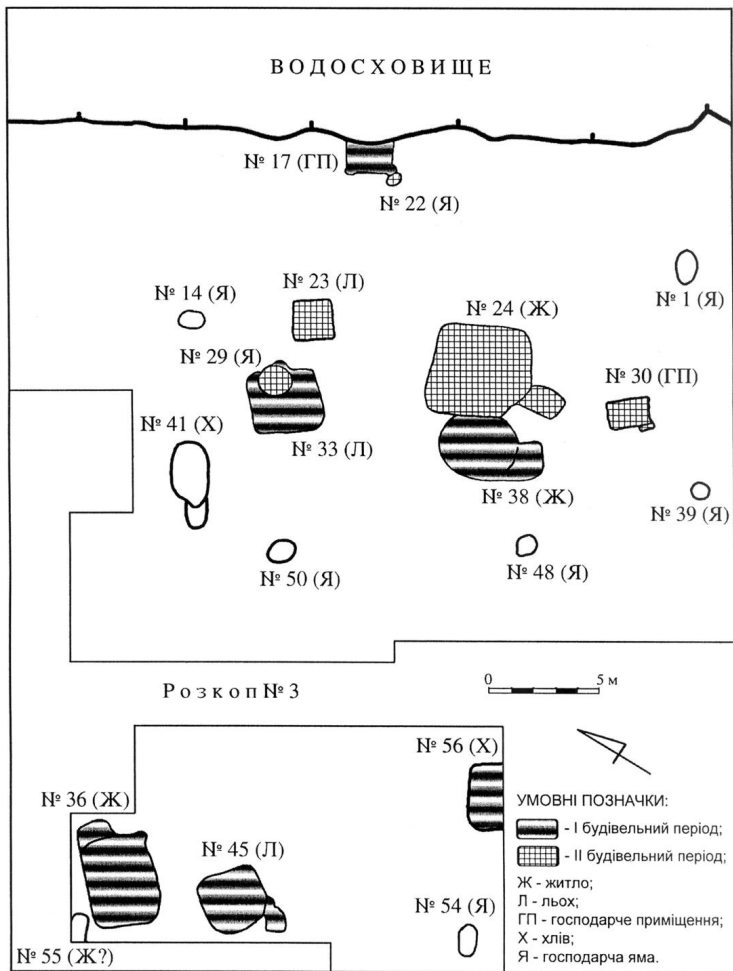

Рис. 3. План виявлених слобожанських сadiб на селищі Верхній Салтів

Господарські будівлі [24] були вдвічі меншими і майже не заглибленими (див. рис. 3), з легкими стінами. Погреби-льохи – навпаки: глибокими,

просторими, зі сходами або драбинами, різними нішами та стаціонарними місцями для діжок (рис. 3; 6), у яких інколи знаходилися великі каміння «для гніту». В кожній садибі виявлено й хлів (рис. 3; 7). Все це свідчить про добротність облаштування, хазяйновитість господарів, а також про те, що основний життєвий цикл проходив поза житлом – в постійній роботі та клопотах по господарству.

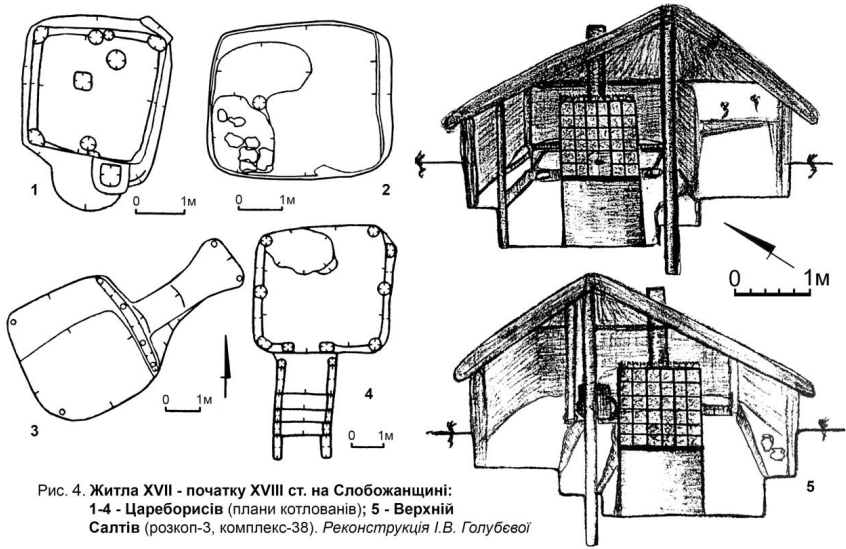

Рис. 4. Житла XVII - початку XVIII ст. на Слобожанщині:
1-4 - Цареборисів (плани котлованів); 5 - Верхній
Салтів (розкоп-3, комплекс-38). Реконструкція І.В. Голубевої

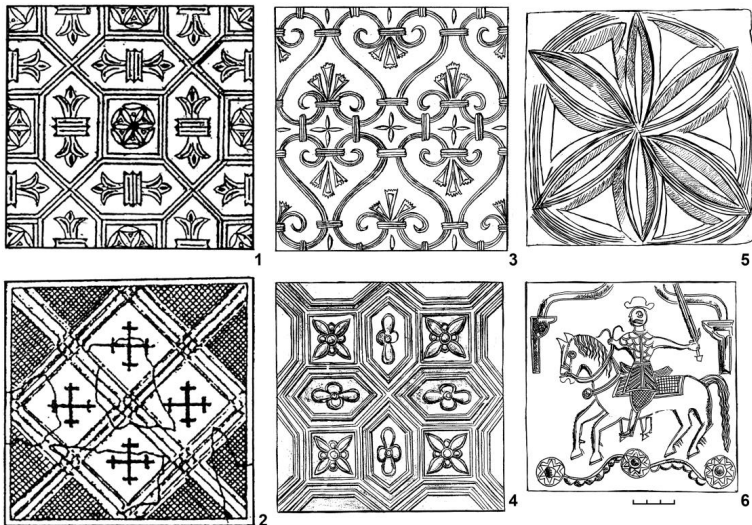

Рис. 5. Пічні кахлі XVIII ст. (1,2 - городище Мохнач; 3-6 - селище Верхній Салтів).

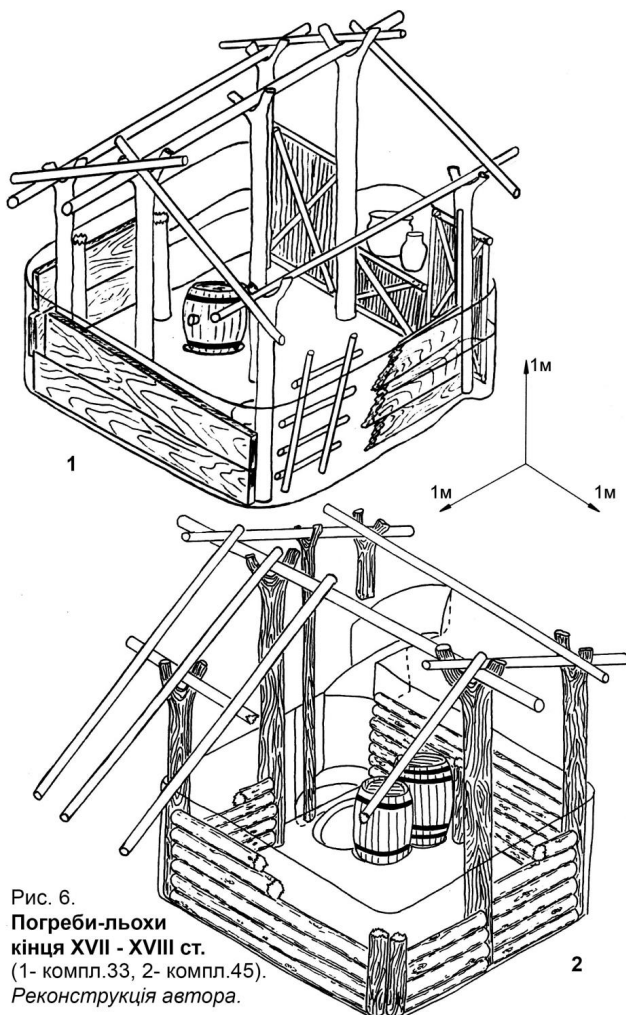

Рис. 6.
Погреби-льохи
 кінця XVII - XVIII ст.
 (1- компл.33, 2- компл.45).
Реконструкція автора.

Значний розвиток сільського господарства та ремесел підтверджують як різноманітний і чисельний інвентар, так і ремісничі споруди та майстерні, що були пов'язані зі здобуванням заліза та селітри, ковальством, плавленням кольорових металів та гончарством [9, с. 9–10]. Один з гончарних горнів XVIII ст. було досліджено нами у Валках. Окрім простеження конструкції самого горна було з нього витягнуто кілька десятків практично цілих форм посуду: горщики (переважно), глечики, полумиски. На ділянці зібрано значний нумізматичний матеріал часів Г. С. Сковороди [25, с. 33–39].

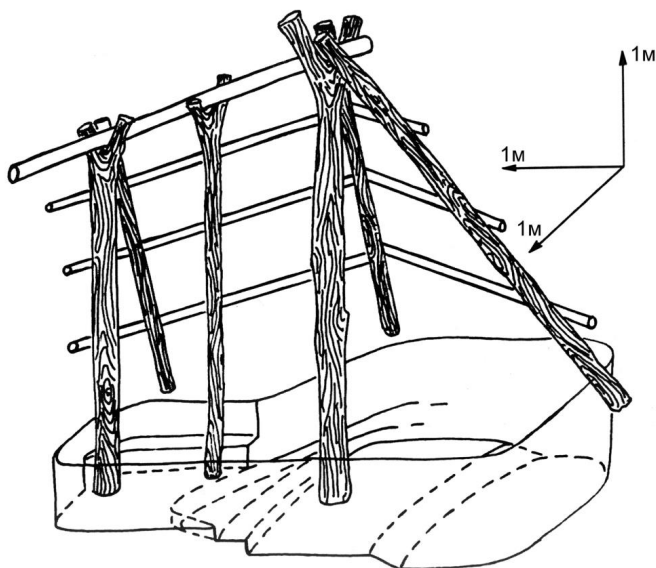

Рис. 7. Хлів для утримання дрібної худоби на селищі
Верхній Салтів (розкоп-3, комплекс-41).
Реконструкція автора.

Основною групою повсякденних побутових предметів в археологічному матеріалі виступає посуд. В основному, він був керамічний, що відбивало загальний рівень пересічного населення Слобожанщини. В його створенні простежується дві основні традиції: черкаська (себто – українська) та московська. Рідкі екземпляри кераміки останньої групи (що є більш характерними лише для початкового етапу заселення краю), котрі створювалися з місцевої сировини, наслідували форми і характерні риси гончарного посуду тогочасної Московії. Вони вирізнялись відносно товстими стінками (найчастіше – 0,6–0,8 см); тісто мало сірий колір різних відтінків (рожеве чи біле тісто зустрічається вкрай рідко); фарбовий орнамент – вкрай рідкий, полива або ангоб – відсутні; посуд прикрашався рельєфним орнаментом у вигляді прямих або хвилястих прокреслених горизонтально ліній та насічками (по шийці або горловині), тулуб посуду іноді прикрашали вертикально лощеними смугами або лініями. За формою це були, найчастіше, приземкуваті горщики, серед котрих виробів з ручками зовсім не було (рис. 8: 1, 2, 4), високі покоришки (рис. 8: 3), що могли використовуватися і як полумиски, а також – миски та кухлі [5, с. 124, рис. 1: 1, 3; 6: с. 38–39; 7, с. 29–30; 8: 8–9].

Українська («черкаська») кераміка вже на початковому етапі вирізнялася багатством форм, високою якістю тіста, тонкими стінками посуду (в середньому – 0,3–0,5 см), використанням ангобу, фарбового орнаменту або поливи (рис. 8: 5–8). Типи місцевих глин вибиралися в залежності від функціонального використання виробу.

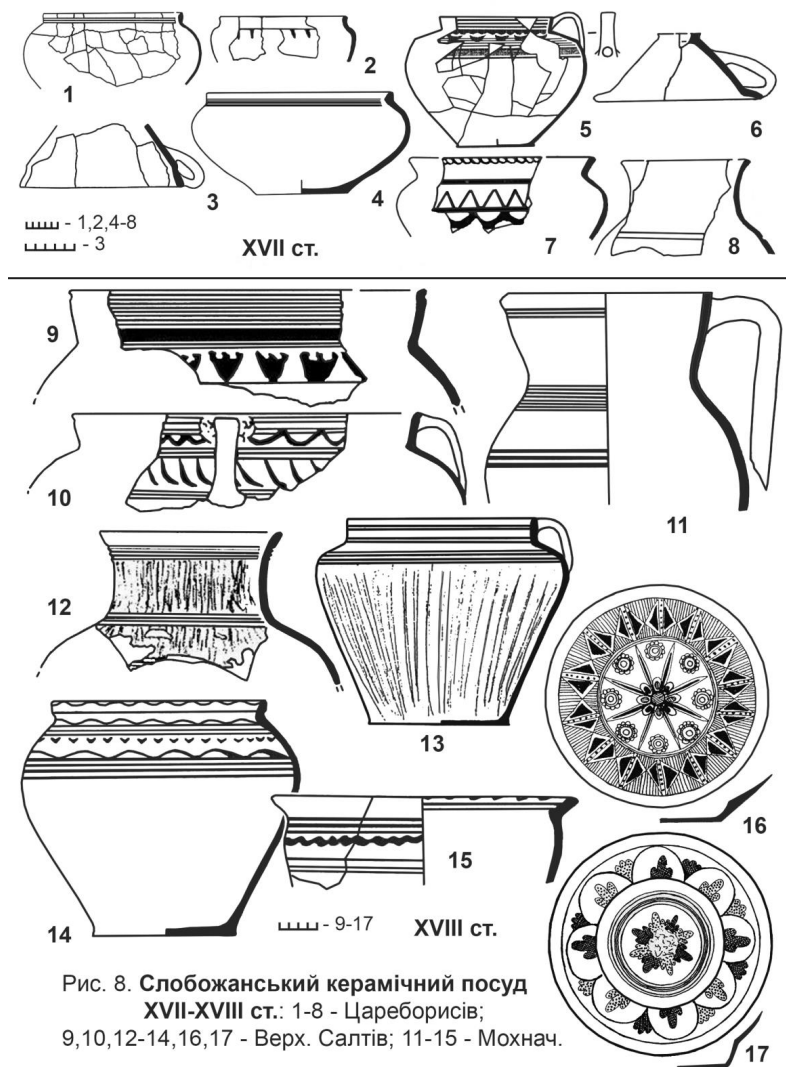

Рис. 8. Слобожанський керамічний посуд
XVII-XVIII ст.: 1-8 - Цареборисів;
9,10,12-14,16,17 - Верх. Салтів; 11-15 - Мохнач.

Це, у свою чергу призводило до створення різного за якістю «тіста» та різному температурному режиму випалу посуду (від 500⁰С до 1000⁰С) –

[7, с. 29–31; 8: 5–8]. У XVIII ст. асортимент українського посуду розширився, урізноманітнівся за формою і включав в себе горщики з ручками (рис. 8: 10, 13) і без них (рис. 8: 9, 14), миски (рис. 8: 16, 17), полумиски, глечики (рис. 8: 11, 12), макітри (рис. 8: 15), ринки (сковорідки-латки). Прикрашання посуду відбувалося у різний спосіб: рельєфний орнамент (креслення горизонтальних прямих та хвилястих ліній, з нанесенням відбитків зубчастим коліщатком, штампування, пальцеві вдавлення та додаткове наліплення окремих елементів орнаменту – рис. 8: 11, 12, 13), нанесення ангобу та фарбового орнаменту (рис. 8: 9, 10, 14–17), лошіння (рис. 8: 12, 13), прикрашання кольоровою поливою, яка використовувалася в цей час вже значно частіше (рис. 8: 16). Кольорова гама посуду була різноманітна. Саме тіло виробів було від світло-бежевого і блідо-рожевого до сірого різних відтінків (до майже чорного: так звані «морені» горщики). Колір ангобу та фарби для орнаментациї, зазвичай, був червоно-брунатний або чорний, але використовувалися й інші кольори: бежевий, сіро-блакитний, червоний, рудий, коричневий, жовтий. Колір поливи, яка окрім декоративного мала ще й значення для зміцнення посуду та підвищення його вологостійкості, найчастіше був зеленим, але траплялася й жовтий та зелено-рудий [10, с. 20–25; 15, с. 79–82; 16, с. 55–56; 17, с. 87–89].

Слід звернути увагу, що керамічний посуд слобожан (при дотриманні загальноукраїнського напрямку його розвитку) відображав не тільки різновекторні торгівельні зв'язки, але й втілення різноетнічних традиційних прийомів і технологій у його виготовленні. Зокрема, використання лошіння та графічних елементів орнаменту, відбувалося під певним впливом традицій північних переселенців. Використання поливи прийшло з Криму (і взагалі – з півдня), де полив'яний посуд використовувався на 3–4 століття раніше. Це свідчить про певну мультикультурність як майстрів, так і споживачів таких виробів.

Нерідко траплялися рештки скляного посуду примхливих форм, які наслідували центральноєвропейські форми. Вони були здебільшого привізними і в ті часи мали високу вартість, що свідчить про певний рівень заможності наших земляків у часи Г. С. Сковороди.

Доволі показовими є особисті предмети щоденного вжитку, до яких ми відносимо кресала (рис. 9: 1, 2) та чубуки люльок для куріння, більшість яких створювалася з глини (рис. 9: 5, 7), інколи з поливою (рис. 9: 3), або «морського каменю» (рис. 9: 4, 6, 8). Мода на куріння тютюну прийшла до нас разом із іншими впливами тюркського світу (шабля, кінська упряж

та сідло оселедець, шаровари...) і стала невід'ємною частиною образу українського козака. Здебільшого зустрічаються рештки трубок саме турецького типу (рис. 9: 3–8), голландського – значно менше [9, с. 12]. Зустрічаються в матеріалах розкопок і предмети християнського культу – [9, с. 12]. Інколи трапляється дрібна керамічна пластика, що мала декоративно-ужиткове або народно-обрядове значення (рис. 9: 9–15).

Рис. 9. Приладдя для куріння (1-8); побутова пластика (9-15).

Іноді знахідка навіть поодинокого артефакту тих часів може чимало сказати про риси характеру власника і частину менталітету населення Слобожанщини XVIII ст. Прикладом може бути бронзовий перстень-печатка з селища Вільшани (рис. 10). На ньому зображено герб, який не внесений до жодного з відомих на наш час гербовників або геральдичних книг.

Рис. 10. Перстень XVIII ст. з сел. Вільшани (бронза).

На близькому до овалу полі зображено бандуру в оточенні симетрично розташованих козацьких клейнодів: прапори, шестопери, клинкова зброя, списи. Все це вінчає так звана «герцогська» корона [21]. Замовник, а, згодом, і власник цього виробу був, скоріш за все, не сановитою, але заможною людиною. Він волів подавати себе перед іншими соціально вищим, ніж він був за своїм походженням. Виходячи з сюжету зображення,

він хотів, щоб його сприймали як представника козацької старшини. Не будемо множити власні припущення, але перед нами явний об'єкт дослідження як для соціолога, так і для культуролога та психолога...

Таким чином, можна дійти висновку, що, враховуючи писемні та літературні джерела, знаючи перебіг історичних подій і етнографічний матеріал, а також дані археологічних досліджень ми можемо більш повно розкрити життя народних мас, серед яких жив і творив Г.С. Сковорода. Саме археологічний матеріал є доказом мультикультурних впливів при основному українському стрижні культури Слобідської України XVIII ст. Артефакти вказаного часу не тільки ілюструють, а й значною мірою відображають соціокультурний розвиток більшості населення, його побут, характер, устремління та зовнішні зв'язки, Тому вважаємо за можливе наголосити про необхідність використання археологічних та інших музейних матеріалів при вивченні багатомірної спадщини нашого земляка – видатного українського філософа, літератора та педагога – Г.С. Сковороди. Це дозволить з більшою повнотою розуміти умови і обставини його діяльності.

Список використаних джерел

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків : Основа, 1990. 256 с.
2. Голубева І. В. Періодизація археологічних досліджень пам'яток козацької доби на Харківщині // Проблеми історії та археології України : Матеріали V Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 4–6 листопада 2004 р.) / ред. Посохов С. І. Харків, 2004. С. 95–96.
3. Голубева І. В. Монети Цареворисівської фортеці // Древности 2005. Харьков, 2005. С. 295–309.
4. Голубева І. В. Два типи жител козацької доби на Слобожанщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. Київ, 2007. Вип. 16. С. 71–75.
5. Голубева І. В. Царів-Борисів – перша фортеця Слобідської України // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, археологія, краєзнавство : Збірка науково-популярних статей. Харків, 2005. Ч. 5. С. 122–127.
6. Голубева И. В. Бытовая керамика московского типа Цареворисовской крепости // Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история экономика, культура : сборник научных трудов V Международной научной конференции (г. Белгород, 23–24 января 2009 г.) / отв. редактор Шатохин И. Т. Белгород, 2009. С. 37–39.
7. Голубева І. В. Дві культурні традиції на Слобожанщині козацької доби // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. Київ, 2009. Вип. 18. С. 28–31.
8. Голубева І. В. Про дві культурні традиції козацької доби на Слобожанщині // Археологічний літопис Лівобережної України. Полтава, 2009. № 1. С. 3–12.
9. Голубева І. В. Центральна Слобожанщина кінця XVII – XVIII ст. за археологічними джерелами : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04. Київ, 2011. 19 с.

10. Голубева І. В., Колода В. В., Кущенко А. В. Типологія українського посуду Центральної Слобожанщини козацької доби // *Археологія*. 2008. № 1. С. 20–27.
11. Давиденко В., Пірко В. Оборонні споруди XVII століття у межиріччі Сіверського Дінця і Тору // *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Донецьк, 2007. Т. 18. С. 19–43.
12. Загоровский В. П. Изюмская черта. Воронеж : Изд-во ВГУ, 1980. 197 с.
13. Заїка Г. П. Українська лінія. Київ–Полтава : *Археологія*, 2001. 88 с.
14. Заїка І. Орнаментация кахлів Верхньосалтівського селища // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей*. Київ, 2000. Вип. 9. С. 40–43.
15. Заїка І. Кераміка XVII–XVIII ст. Верхньосалтівського селища // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей*. Луганськ, 2001. Вип. 10. С. 79–83.
16. Заїка І. Керамічний комплекс пізньосередньовічного Мохнача // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей*. Київ, 2002. Вип. 11. С. 55–59.
17. Заика И. В. Керамический комплекс Верхнесалтовского городища во второй половине XVII–XVIII веках // *Проблеми історії та археології України : Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові (м. Харків, 25–26 жовтня 2002 р.) / ред. Посохов С. І. Харків, 2003. С. 87–90.*
18. Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского комплекса Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1996 г. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 64, 1996/52.
19. Колода В. В. Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1997 г. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 64, 1997/85.
20. Колода В. В. Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1998 г. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 64, 1998/79.
21. Колода В. В. Вільшанський перстень-печатка з ненобілітованим гербом // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей*. Київ, 2003. Вип. 12. С. 112–116.
22. Колода В. В. Садиви нового часу на Верхньому Салтові // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей*. Київ, 2004. Вип. 13. С. 51–54.
23. Колода В. В. и др. Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2004 году Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 64, 2004/206.
24. Колода В. В. Господарчі будівлі Верхнього Салтова (друга половина XVII – початок XVIII ст. // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей*. Київ, 2006. Вип. 12. С. 31–38.
25. Колода В. В. Гончарне горно нового часу в м. Валки // *Харьковский историко-археологический сборник*. Харьков, 2015. Вип. 16. С. 33–40.
26. Маслійчук В. Слобідська Україна. Київ, 2008. 72 с.
27. Пірко В. Заселення степової України в XVI–XVIII ст. Донецьк 6 *Донецький культурологічний центр*, 1998. 124 с.
28. Пірко В. Українська лінія // *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Донецьк, 2007. Т. 18. С. 6–18.